

PROBLEMI I ZNAKOVI POSTINDUSTRIJSKE CIVILIZACIJE

Dr. Vjekoslav Bajsić

Kako zvuči naslov ovog predavanja, svrha bi mu bila da nastoji naznačiti neke bitne karakteristike ovog našeg tzv. postindustrijskog doba i svratiti pozornost na njegova, misli se uvijek, nova pitanja. Tema odmah podsjeća na govor Ivana XXIII o znakovima vremena, koje bismo morali umjeti očitavati da nam današnji hitni problemi ne budu nešto strano i nerazumljivo, te nas nađu nespremljene, drijemne i nesposobne da sudjelujemo i surađujemo s drugima na dobrobit i današnjeg i sutrašnjeg čovjeka. Ako se ne znaju opasnosti i bolesti, teško će se moći spriječiti i liječiti.

Čovjek svojom strašću za klasifikacijama dijeli vrijeme na razdoblja, kao rijeku na područje izvora, gornjeg i donjeg tijeka i ušća, dok je ipak sve to nešto povezano i jedno. Tako ni ovo što nazivamo postindustrijskom civilizacijom nije zalutalo negdje iz svemira, nego se organski nadovezuje na ono što je bilo prije toga, što opet sa svoje strane također posjeduje svoje pretpostavke i preduvjete. Da bismo bolje razumjeli sadašnjicu, potrebno je stoga pogledati u prošlost. Odatle će se, vjerujemo, bolje razabrati koje su crte značajne za pojedina razdoblja, što se kada pojavljuje kao novo i gdje su razlike i njihovi uzroci. Zato ćemo najprije pokušati nešto reći o tzv. predindustrijskom, zatim o industrijskom i ovom našem »postindustrijskom« razdoblju. Usput rečeno, neki misle da to ime »postindustrijsko doba« nije posebno sretno, te radije govore o »drugoj« industrijskoj revoluciji i sl.

Ja bih tu pošao – zapravo su stvari već poznate, jer su se manje ili više obrađivale na našim tjednima – od nekih prošlih i više nego prošlih događaja. Što je prošlo, to stoji, te ga u miru možemo raščlanjivati, jer ne zahtijeva od nas nikakvih odluka, te lakše možemo steći neke uvide u nutarnje povezanosti. Bit će nam od pomoći da, možda uslijed kontrasta, bolje razumijemo ovo današnje što ne stoji mirno, nego nas često pritište svojim problemima i nalaže hitne odluke i akcije.

Ne zamjerite mi smionost: pošao bih od davnine, gotovo od Adama, tj. od paleolitika. Kažu da ova naša današnja ljudska rasa, tzv. *homo sapiens*, prebiva ovdje na Zemlji već negdje oko 100.000 godina. Pitamo se pritom: kako to da smo već tako dugo ovdje na Planeti, a tek u ovo najnovije doba imamo pro-

blema s našim prebivalištem, što je upravo jedna od karakteristika našeg »postindustrijskog vremena«?

Problema nije bilo, kako kažu, zato što je taj *homo sapiens* kroz gotovo 100.000 godina – riječ je o onoj uglavnom acheulenskoj kulturi sa svojim grubo klesanim kamenim sjekirama – živio u prirodi, istina, ne samo po instinktu nego uz pomoć svoje pameti, ali je tako dobro bio ugrađen u tijekove prirode da nije narušavao njezina temeljnog sklada ni ravnoteže. Tako se moglo živjeti desecima tisućljeća s drugim bićima i živjeti od njih, a da se cjelina nije znatnije mijenjala niti se ugrozilo njezino zdravlje.

Priroda posjeduje neke »mehanizme« za održavanje te svoje ravnoteže i postojanosti. To su na primjer tzv. prirodni neprijatelji, neke životinje (lavovi i hijene brinu se da gnu, zebre i antilope ne pojedu svu travu), zatim raspoloživost hrane, klimatski uvjeti, bolesti i dr., što sve zajedno čini da se ne javljaju neka znatnija odstupanja od nekog »srednjeg« stabilnog stanja. No, ako se u tu stabilnu cjelinu ubaci neka »revolucionarna« novost, kao npr. unošenje kunića u Australiju, mogu se prouzročiti katastrofalne posljedice. Kunić nema prirodnih neprijatelja u Australiji, tako da se toliko bio razmnožio da je ovčarima ozbiljno ugrozio njihove pašnjake, dok ga nisu prijenosom miksomatoze, smrtonosnog virusa, »stjerali u red«. Čovjek kao *homo sapiens*, tj. kao lukavo biće, neprestano, pogotovo pak u novije doba, unosi ili stvara upravo takve novosti – to valjda znači »sebi pokoriti zemlju« – koje iz temelja ugrožavaju tu prirodnu ravnotežu. Svakoga dana nestaje, kako tvrde biolozi, s lica zemlje oko 50 vrsta živih bića. U prošlosti je to narušavanje prirodne ravnoteže imalo većinom neko regionalno značenje. Danas je – to je opet karakteristika postindustrijskog doba – problem zauzeo planetarne omjere.

Znatniji pomak nastaje, kako kažu, tamo negdje na kraju posljednjeg glacijala, prije kojih 12.000 godina, s tzv. neolitičkom ili agrikulturnom revolucijom. Tu se pod revolucijom ne misle neke borbe ili svrgavanje neke vlasti, nego se želi reći da je bilo temeljitog preokreta. Pojavio se nov način življenja, i to najprije na području tzv. plodnog polumjeseca, tj. od Mezopotamije preko Sirije i Palestine do Egipta, zatim na području rijeke Inda, također u Kini uz velike rijeke. (Nije slučajno što se civilizacija javlja između rijeke i pustinje.)

Što se tu dogodilo?

Čovjek je po svojoj »naravi« lovac i sakupljač. Dok je bio lovac, stanovništvo zemlje bilo je vrlo prorijeđeno. Ravnoteža između lovaca (što je kulturni naziv za čovjeka kao grabežljivu životinju) i divljači ne dozvoljava znatniju gustoću stanovništva. To se danas očituje u sukobima između ostataka Indijanaca na području Amazonske prašume. Da bi te lovačke malobrojne grupe mogle preživjeti, potreban je relativno velik teritorij, koji bi inače, preveden u agrikulturnu površinu, mogao prehranjivati kudikamo znatniji broj doseljenika.

Kao što se iz toga što je upravo rečeno vidi, narod se mogao namnožiti tek kad je pronađena agrikultura. Taj »izum« znači vrlo važnu prekretnicu u životu ljudskoga roda na zemlji. Prestalo je lutanje malih lovačkih grupa po prostranom teritoriju u potrazi za divljači, mogle su se oblikovati veće skupine ljudi

sa stabilnim stanovanjem i stalnim izvorima hrane. Svojim relativnim izobiljem mogle su se osloboditi pojedine skupine za neke druge poslove koji nisu bili neposredno vezani uz proizvodnju hrane. Nastaju gradovi (civitates), države, i civilizacija s diferenciranim društvom i mogućnošću velikih političkih zajednica: oblici političke organizacije, pravni poredak, da bi se stabilizirali zamršeniji međusobni odnosi građana, pogotovo oni imovinski, vojska za obranu od pljačkaša, ali i za pljačku, trgovina, kojoj su potrebni neki znakovi (pismo) za evidentiranje robe, religija se institucionalizira i organizira, tj. sve u svemu, počinje povijest. U čovjekovu svijest ulazi dimenzija vremena, najprije kao posjed raspoređene i odbrojene, dokumentirane prošlosti, a zatim, daleko kasnije, kao svjesni projekti budućnosti

Od toga doba, tj. od 12. tisućljeća prije Krista pa sve tamo negdje do kraja 18. stoljeća, praktično se živi na isti temeljni način. Nastajale su, dakako, i nestajale male i velike države, pronalazili su se, osvajali i naseljavali novi krajevi zemlje, razvila su se i mnoga nova umijeća i poboljšala ona stara, ali se još uvijek kao energija, kao snaga za obradu zemlje i potrebe u obrtu i građevinarstvu, u preradi proizvoda (osim vodenica i vjetrenjača), upotrebljava fizička snaga ljudi i životinja. Neka nas ne zbuni taj iznenadni govor o materijalnim preduvjetima ljudskoga života. Materija znači ograničenje. Razumljivo je, stoga, da će se pitanja čovjekova života na zemlji pojaviti najprije tamo gdje su granice najuže, gdje je najviše pritješnjen.

Nešto novo što će znatno promijeniti svijet i usmjeriti ga novim putovima nastaje u 18. stoljeću, i to pronalaskom parnog stroja. Parni stroj je čovjeku stavio na raspolaganje kudikamo veće količine jeftine mehaničke energije (radne snage), te u biti omogućio, ili počeo omogućavati, čovjekovu emancipaciju od njegova svojstva kao sredstva za proizvodnju fizičkoga rada. Bit će potrebni, istina, još deceniji, možda stoljeća, da se veći dio čovječanstva oslobodi od biblijskog prokletstva »u znoju lica svoga jesti ćeš kruh svoj«, ali je to oslobođenje postalo u načelu moguće.

Događaj bismo mogli ovako okarakterizirati: do toga doba, tj. do parnoga stroja, čovjeku je na raspolaganju bio samo onaj praktično neposredan udio sunčane energije – od koje praktički sve na zemlji živi – koji se veže u tzv. biomasi, tj. u vlastitom tijelu, u biljkama i životinjama naše okoline kojima se služimo za naš fizički život. Ako se netko zimi htio grijati, morao je otići u šumu i nasjeći drva, dokle ga je bilo.

No, tamo negdje od sredine 18. stoljeća ti »klasični« izvori energije nisu u nekim krajevima više dostatni za svagdašnje potrebe. Posiže se za fosilnim gorivima, milijunima godina u prošlosti Zemlje nagomilanom i sačuvanom sunčanom energijom u ugljenu (i, kasnije, nafti).

Parni stroj je, s jedne strane, nastao iz nekih potreba, jer su se u ono doba već bili pojavili neki strojevi koji su mogli obavljati ljudske poslove u daleko većem obujmu i daleko brže nego što je to čovjek mogao svojim rukama, samo što je za to bila potrebna i veća snaga, dok se, s druge strane, pružila prilika za njegovu upotrebu, jer je bilo dohvatljivo i raspoloživo gorivo u izobilju – što ga je, kad je riječ o ugljenu, opet parni stroj pomagao i dijelom tek omogu-

ćavao iskapati. Dakako da je bila potrebna i ljudska glava koja će ga izumiti, ali se te glave nisu bitno razlikovale od onih iz prijašnjih stoljeća.

I filozofija ide paralelno s tim razvitkom, a dijelom ga i uvjetuje. Tamo od 17. stoljeća zahvaćaju prirodne znanosti svoj predmet novom tzv. matematičkom metodom. Istina nije više – kako je formulirao Aristotel – ono što se općenito kaže, nego je to, prema Descartesu, jasna i razgovjetna ideja. U prirodi pak je tako jasna i razgovjetna njezina geometrija. Poistovjećuje se tjelesno i protežno. Nema u prirodi kvalitativnih promjena. Zato Descartes smatra da su živa bića zapravo mehanizmi, strojevi. Jedino čovjek posjeduje još i dušu, koja, međutim nije forma corporis, nego upravlja tjelesnim mehanizmom kao strojovođa. U Evropi 17. i, pogotovo, 18. stoljeća bila je obrtnička tehnika prilično uznapredovala. Ako su živa bića tek strojevi, onda nije daleko misao da će neki spretan urar ili mehaničar uspjeti sastaviti nešto slično. Tako se prave zamršeni mehanizmi, ne samo satovi nego i štošta drugo, većinom igračke, koji manje ili više dobro imitiraju živa bića.

Na kontinentu se ta djelatnost razvijala više senzacionalistički, za zabavu feudalaca, gdje se autor mogao nadati nekoj nagradi i slavi, dok su više praktični Englezi izgradili parni stroj. Takav je stroj nastao iz ideje da se iskoristi atmosferski pritisak zraka, silu kojega je pokazao magdeburški načelnik Otto von Guericke 1654. onim poznatim pokusom s ispumpanim polukuglama koje ni konjske zaprege nisu mogle rastaviti. Umjesto napornim ispumpavanjem zrak se mogao istjerati iz cilindra parom, koja bi se rashlađivanjem kondenzirala tako da je atmosferski pritisak na klip vršio rad (Newcomenov parni stroj).

Izumom parnog stroja koji se hranio fosilnim gorivom stajala je na raspolaganju velika, u prvi mah gotovo neograničena i jeftina energija za razne upotrebe. U Engleskoj su paralelno s tim razvitkom, dijelom još ranije, izumljeni neki strojevi za preradu tekstila, koji su, povezani s novom raspoloživom energijom, mogli proizvoditi relativno jeftinu robu u velikim količinama. Izrada parne lokomotive i izgradnja željezničke mreže znatno je proširila tržište i ubrzala robnu razmjenu; upotreba parnog stroja u brodovima oslobodila je ta plovlila od hirova vjetra.

Tvornička proizvodnja robe koja se ranije izrađivala u kućnoj radinosti istisnula je velik broj proizvođača, malih obrtnika, iz tržišta. Nije im preostajalo drugo nego da traže posao svoje struke – oni i članovi njihove obitelji – po novonastalim tvornicama, gdje su, uslijed svojega broja i prema zakonima ponude i potražnje, bili manje ili više ovisni o milosti i nemilosti vlasnika tvornice. One su pak, za razliku od posjeda zemlje, koji i uz razne inovacije i investicije nije mogao dati spektakularni porast proizvodnje, predstavljale, dakako uz pretpostavku dobrog vođenja i pogodnog tržišta, sredstva brzog i obilnog bogaćenja, tj. raspolaganja kapitalom koji se opet mogao investirati u nova proizvodna sredstva.

Budući da je imovinsko zakonodavstvo bilo prilagođeno zapravo srednjovjekovnim prilikama posjedovanja, pravima i pravicama, nije bilo intervencije sa strane vlasti da se srede povremeno velike socijalne napetosti, pogotovo što je duh vremena išao u smjeru manje državne intervencije a zakonodavna je vlast bila u rukama onih koji su već nešto posjedovali.

Usljedi tih prilika, tj. odlaska nekadašnjih samostalnih proizvođača u tvornice – interesantna je tu paralela između slobodnih seljaka ranog srednjeg vijeka koji se radi zaštite daju u ovisnost od nekog gospodara feudalca i tako gube svoju slobodu –, razumljivo je da su neki u prošlom stoljeću kad je bila riječ o potrebi promjena ekonomskog sustava mogli zamišljati tvornice kao skupove osiromašenih, porobljenih obrtnika koji iz nužde rade na tuđim strojevima. Tako su po željezarama radili kovači, tj. oni koji su se već otprije razumjeli u željezo. Kapitalist je davao samo novac i organizaciju. Bilo je dakle, lako zamisliti društveni preokret, gdje bi radnici preuzeli tvornice, jer se pritom ne bi ništa mijenjalo nego odnosi vlasništva proizvodnih sredstava.

Dakako da je danas situacija vrlo izmijenjena jer je tehnologija toliko uznapredovala, razvila se i izdiferencirala, da je jedva moguće zamisliti radnika koji bi vladao svim proizvodnim poslovima, kao što je to nekad bio samostalni obrtnik koji je iz nužde radio u tvornici. Imamo danas, s jedne strane, ekstremne stručnjake, tehnologe i trgovce koji vode pogone, dok radnik ulazi kao najamnik tamo gdje baš trebaju neko njegovo opet vrlo usko znanje i umijeće, tako da više ne može biti riječi o tom da bi »klasični« radnik »preuzeo« pogon ili aktivno sudjelovao u njegovu vođenju. No to su problemi koji će se pojaviti kasnije.

Sve do dolaska jeftinih i razvijenih elektronskih računara pomoću kojih je moguće provesti dalekosežnu automatizaciju proizvodnje radnik je vrlo često bio taj jeftini računar koji je posluživao strojeve, tj. služio kao karika u proizvodnom procesu tamo gdje je automatizacija bila neizvediva ili preskupa. Još danas konačnu montažu automobilskih dijelova u cjelini moraju raditi ljudi. No uslijed prodora elektronike u tvornicu imamo dvojaki razvitak: sve manje se traži nezahtjevni ljudski rad, jer ga mogu zamijeniti automati, a sve više onaj specijalizirani, kompleksni, koji se ne može zamijeniti strojevima. Stoga imamo paradoksnu pojavu: sve više nezaposlenih, a, s druge strane, sve skuplji rad. Kako automatizacija pojeftinjuje proizvodnju, dok je cijena ljudskom radu sve veća, postoji tendencija da se, u slučaju kvara, aparati ne popravljaju, nego se radije mijenjaju dijelovi ili se kupuje novo.

Očito je da se pojam radnika mijenja. To je sve manje proleter koji za malen novac okreće neke vijke kao *Chaplin* u *Modernim vremenima*, nego je sve više stručnjak koji vrši i rješava zamršene zadatke, zna se ophoditi sa zahtjevnom tehnologijom, te mu se i rad na odgovarajući način cijeni.

Gledajući s filozofske strane, karakteristika je 18. stoljeća tzv. prosvjetiteljstvo. Prirodne znanosti sa svojom matematičkom i eksperimentalnom metodom otvorile su prilaz do prirode, pronađen je jezik kojim se moglo govoriti s prirodom, tako da se činilo da će se pomoću te nove znanosti moći njome i zavladati. Istina je da u početku prirodna znanost još ne djeluje snažno na tehniku, koja se služi više iskustvenom tradicijom, ali tamo negdje od polovine prošlog stoljeća i dalje doprinos znanosti tehnologiji i ovisnost tehnologije o znanstvenim rezultatima toliki su da značajnija poduzeća posvuda u svijetu – recimo npr. kemija – ne mogu opstojati i napredovati bez vlastitih istraživanja i laboratorija. To je važna novost. Odatle, naime, izrastaju problemi, koji se

danas često javljaju, tj. da velike industrije privlače znanstvenike u svoje laboratorije, gdje se njihov rad veže za interes firme, koji se ne mora poklapati i poistovjećivati s općim ljudskim interesom.

Karakteristika je prosvjetiteljstva uvjerenje da će se, kao što nova samostalna prirodna znanost, koju je Galilei bio odijelio od teologije – samo matematičar ima pravo govoriti o prirodi – otvara put do oslobađanja čovjeka od prirodne nužde i do vladanja prirodnim silama, otvoriti i mogućnost da čovjek sâm, bez oslonca na autoritete i tradicije, zavlada i zakonitostima i zakonima vlastitog društva i države. Prosvjetiteljstvo znači emancipaciju čovjeka, doraslost čovjeka, koji uz sredstvo vlastitog razuma preuzima svoju sudbinu u svoje ruke, te mu sada više nije potrebno nikakvo tutorstvo.

Odatle razne kritike tradicije, autoriteta, društvenog poretka, i, napokon, građanska revolucija sa svojim novim društvenim i političkim principima i razne druge revolucije. Stari je vijek gledao unatrag, jer se jedino od predaka moglo nešto naučiti: ako su, naime, oni sa svojim običajima i uređenjem preživjeli, bilo je najvjerojatnije da će i slijedeća generacija preživjeti ako se drži njihovih pravila. Novi vijek gleda unaprijed. Oslanjajući se na autonomiju ljudskoga razuma, u sebe zatvoreni svijet uma i njegove stvaralačke pokretljivosti, raste svijest o stvaralačkoj moći vremena, koje obezvređuje staro, a neprestano tvori novo: zlatno doba leži u budućnosti, ne na početku prošlosti

U tradiciji prosvjetiteljstva, koje u filozofiji kulminira Kantom, i preko njegovih nasljednika njemačkog idealizma, imamo na kraju – to je završetak jedne vrste filozofiranja – Marxa. I on polazi od vjere, dapače nužde, da će čovjek preuzeti isključivo u svoje ruke brigu za svoje društvo i njegovu organizaciju. Tu nastaju veliki teorijski projekti s dalekosežnim praktičnim posljedicama kako bi se ostvarila vizija budućeg društva kada će čovjek znanstveno raspolagati svojim društvom i samim sobom, kao što već počinje raspolagati prirodom.

Plod toga duha jest industrijsko razdoblje, kojemu su pokretačke snage prirodna znanost i tehnika – zapravo nove potrebe stvorene novim mogućnostima – i društveni sukobi, koji se neprestano rađaju iz promijenjenih načina života i rada te zahtijevaju nove oblike pravnog uređenja države i društva. Taj razvitak ide preko prvog i drugog svjetskog rata, koje bismo mogli, usprkos nekim razlikama, shvatiti kao jedan rat. Sjećam se kako smo u onim godinama prije drugog svjetskog rata gotovo svi bili okrenuti prema nekim vizijama novog društvenog uređenja, nekih društvenih eshatona. Trebalo je samo ostvariti ideju i nakanu, izabrati alternativu, razračunati se s protivnicima. Svijetla budućnost je bila na dohvat ruke, budućnost za koju se nije isplatilo samo živjeti nego i umrijeti.

Nakon II svjetskog rata, koji je bio donio neke vrlo važne tehnološke novosti, atomsku energiju, tranzistor, na kojem će se temeljiti kasniji računari, i tamo još do kraja 60-ih godina vlada, moglo bi se reći, neka tehnološka euforija. Sjećam se onog simpozija Društva sv. Pavla (Paulus-Gesellschaft) u češkim Marianskim Laznama 1967. o dijalogu kršćana i marksista. Bila je tamo, kao treći partner, omanja grupa prirodoslovaca. Paulus-Gesellschaft bila je, naime, započela svoje djelovanje kao organizator dijaloga s prirodoslovcima,

nakon enciklike »Humani generis« iz 1950. Želio se prevladati dugi sukob Crkve i prirodnih znanosti oko pitanja evolucije. Značajno je da se već tada stvarala atmosfera dijaloga, tj. probijalo se uvjerenje da se ne može nametati neko mišljenje bez slušanja drugoga. Kad je započeo II vatikanski koncil, opći je interes potekao drugim, širim koritom. U Marienbadu je bilo zanimljivo čuti s koliko je samosvijesti nastupila ta malena grupa prirodoslovaca. Rekli su po prilici ovako: »Što se vi, kršćani i marksisti, sada nastojite miriti i dogovarati? I jednima i drugima je odzvonilo. Ono što nešto znači i vuče naprijed, to su prirodne znanosti i nova tehnologija.« Još uvijek, dakle, živi dosta rasprostranjen prosvjetiteljski znanstveni optimizam. No nisu prošle ni četiri godine od toga datuma kad se pojavila ona glasovita knjiga organizacije *Club of Rome* – naslov joj je *Granice rasta* – gdje se po prvi put, kao prilog onoj prvoj naftnoj krizi što je potresla dotadašnji tehnološki optimizam, koji je, između ostalog, odnio ljude na Mjesec, pruža dosta sumorna slika ljudske budućnosti. Kasnije se pokazalo da računi nisu bili sasvim točni, tj. da slika budućnosti nije toliko alarmantna (ili se možda ne želi da bude takva), ali se svakako nešto dogodilo u svijesti ljudi. Paralelno tomu rađa se svijest o urgentnosti tzv. ekoloških problema. Čini se, uz to, da se velika prosvjetiteljska obećanja ne mogu ostvariti ni na društveno-političkom polju. Barem ne onako kako se to zamišljalo. Sve više se čini kao da je svijet daskama zabijen. Duhovna se situacija znatno mijenja, tako da se u umjetnosti, literaturi, filozofiji sve glasnije govori o tzv. postmoderni, prvi nagovještaji koje sežu do u prve poratne godine. Što se tiče industrije, govori se o postindustrijskoj civilizaciji ili također o drugoj industrijskoj revoluciji (prva bi bila ona 18. i 19. stoljeća).

Gdje su tu granice?

Ako za sada apstrahiramo od ograničenosti sirovina – još uvijek postoji nada da će se to nekako moći prebroditi, barem još za neko vrijeme – granica se sve jače osjeća duž ekoloških pukotina. Nije više ugrožen jedan ili drugi kraj ili krajolik, nego se sve više dovodi u pitanje cjelokupna planeta, i to u tolikoj mjeri da se sve više nameće pitanje može li se kvalitativno degradiranje našeg prebivališta uopće još zaustaviti i uz koju cijenu.

U čemu je problem?

Još bih malo zahvatio, kao što sam počeo, od starine. Rekao sam da je čovjek davno, pradavno živio u posvemašnjoj harmoniji s prirodom. To uključuje da je i broj ljudskog stanovništva bio stabilan ili je tek sporo rastao. Misli se da je nestanak nekih životinjskih vrsta u Sjevernoj Americi povezan s dolaskom primitivnih lovaca za vrijeme ledenog doba na taj kontinent, ali ti pomaci nisu bitno ugrozili život na tim prostranstvima. Od agrikulturne revolucije raste stanovništvo brže, premda još dosta polagano u početku. Pomalo se zaposjedaju nova područja i krajevi i pretvaraju se u kultivirano tlo. Biblija govori još o medvjedima i lavovima na tlu Palestine. Računa se inače da je u doba Rimskog Carstva po svojoj zemlji živjelo kojih 200.000.000 ljudi. Karakteristika je industrijskog razdoblja što uslijed poboljšanja prehrane, općih uvjeta života, pogotovo medicine, ako gledamo u planetarnim omjerima, bilježimo eksponencijalni porast stanovništva. Prije kojih sto godina živjela je oko 1 milijarda

i pol ljudi na zemlji, danas ih imamo 5 milijardi. Računa se da bi se taj broj, ako se ništa bitno ne promijeni, mogao u kojih tridesetak godina udvostručiti. To stanovništvo, međutim, nisu primitivni lovci koji se zadovoljavaju minimumom životnih uvjeta i čiji se broj automatski regulira količinom raspoložive divljači, nego ljudi koji žele živjeti kvalitetnijim životom te u tom smislu raspoložu prikladnim sredstvima da to sebi izbore. Dakako na račun svoje okoline.

Rekao sam da tamo nekako do 1750. ljudima stoji na raspolaganju samo ona energija koju je Sunce, može se reći, izravno davalo. Od 19. stoljeća troši se u sve većoj mjeri, često vrlo rasipno, ona energija koja se kroz milijune godina skupljala u fosilnim gorivima: ugljenu, nafti i zemnom plinu. Koliko ovisimo o tim skladištima energije vidi se po tom kolik je udarac našim običajima i kakva je poskupljenja donijela prva, pa onda druga naftna kriza.

Mislilo se da će se te neprilike moći spriječiti pomoću atomske energije, jer se smatralo da se sve može ako se raspolože dostatnom energijom, ali se u međuvremenu uviđa da nam ni tu nema trajnijeg izlaza, samo što stvari idu nekako obrnutim smjerom. Dok se što se tiče fosilnih goriva kompanije sve većim naporima trude da pronađu i otkopaju sirovinu, pri atomskoj energiji danas je glavno pitanje gdje zakopati ono što je preostalo nakon »izgaranja« urana. Kako te sve veće količine otpadnog radioaktivnog materijala maknuti iz ljudske blizine i staviti na sigurno mjesto za barem nekoliko tisuća godina kad se zna da zemaljska utroba nigdje ne miruje. Zato se sve više probija misao da bi bilo potrebno suzdržati se od daljnjeg trošenja atomske energije barem dok se ne pronađe mogućnost fuzije, tj. korištenja vodikove atomske energije, što bi, navodno, bio jedan daleko čišći način. No to su još na vrbi svirala, a da ne govorimo o tzv. termičkom otpadu, koji se ne može zaobići.

Fosilna goriva imaju tu nepriličnu stranu, što su raspoloživa samo u relativno ograničenim količinama, pa kad se jednom potroše, nema ih više. S druge strane, upravo ta goriva, posebno zagađuju atmosferu. Svima su nam poznate priče o kiselim kišama, otrovanim skandinavskim jezerima, o bolesnim i umirućim šumama.

Glavni je uzrok tim kalamitetima prirode, očito, što se pučanstvo na zemaljskoj kugli toliko razmnožilo i što svatko želi živjeti udobnim životom i što postoje sredstva da se to otme od prirode. Pitanje je, dakako, dokle to naša planeta može izdržati. Elementi: zemlja, voda, zrak, toliko su onečišćeni da više nisu u stanju da sami sebe pročišćavaju, tj. da sami, kao ranije, uspostavljaju poremećenu ravnotežu. Istina je da se i tu može sa stanovitom dozom nemara citirati Krležina riječ: »Nigdar ni tak bilo da ni nekak bilo«, ali je pitanje hoće li čovjek biti toliko fizički i duhovno elastičan da izdrži takvu poremećenu prirodu.

Ako se gleda današnja situacija, onda brojke izgledaju po prilici ovako:

1. sredstva kojima raspoložemo za život na zemlji vrlo su nejednako raspodijeljena: jedna četvrtina stanovništva raspolože s 80 % sirovina i energije;
2. po prilici jedna četvrtina stanovništva živi na rubu egzistencije, te se računa da usprkos napretku znanosti i medicine dnevno umire oko 40.000 djece od gladi i bolesti. Životni okviri imaju sve manju toleranciju, tj. dosta je

da se nešto negdje dogodi, npr. poplava, pa da odmah bude velikih nepravilika. Zato mnogi zahtijevaju da bi trebalo ograničiti rast svjetskog stanovništva.

Ako pogledamo socijalne odnose – s jedne strane bogati, s druge strane siromašni – to je kroz čitavo to tzv. industrijsko razdoblje bio jedan od glavnih problema kako pravedno raspodijeliti sredstva za život, tako da bi svatko mogao živjeti životom dostojnim čovjeka. Riječ je bila, kako se činilo, o dva partnera: koji će koliko popiti, a koji koliko platiti. No danas je sve jasnije da se zaboravilo računati s krčmarom, tj. s *trećim* partnerom, sa samom prirodom, odakle su se crpila ta dobra koja su se trebala pravedno dijeliti. Tih dobara ima samo u ograničenoj količini. Premda ih ljudski rad može oplemeniti pretvarajući prirodne sirovine u uporabive predmete, te tako na neki način umnožiti, ipak granice tim mogućnostima leže u samoj prirodi i njezinim zakonima.

Kad je riječ o broju stanovništva, bilo bi krivo misliti da problem ekološkog opterećenja postoji tek tamo gdje je gustoća naseljenosti velika, ili pak tamo gdje broj ljudi nadmašuje lokalnu raspoloživost sirovinama i hranom. Opet je karakteristika našeg doba da je taj problem, uslijed prometnih mogućnosti i trgovačkih povezanosti, sveobuhvatan. Teškoće ne nastaju samo iz prenapučenosti nekih dijelova Afrike ili Indije ili Kine, gdje bi se – kako neki misle – ta prenapučenost mogla nekim sredstvima smanjiti, nego imaju svoje korijene i tamo gdje ih neposredno ne bismo očekivali. Može se izračunati da neki Amerikanac opterećuje ekosistem oko 100 puta više nego neki stanovnik Bangladeša. Taj iz Bangladeša neće, naime, graditi atomske centrale, upotrebljavati traktore i pesticide, neće imati automobila ni množiti smeće svojim krupnim otpadom, znat će reciklirati mnoge proizvode – limene kutije, plastične recipijente i sl. – koje bogatije stanovništvo stavlja u deponije; neće kužiti zrak kemijskom i inom industrijom. Tu se zato često izvode krivi zaključci. Misli se da u rijetko naseljenoj Americi ima još vrlo mnogo mjesta za dobar život, a ne računa se s tim da umnožavanje stanovništva s onim i onakvim načinom života – koji, dakako, mnogi žele, te zato sele u Ameriku – opterećuje sveukupni ekosistem kudikamo više nego bilo što drugo.

Čuju se vrlo zabrinuti glasovi da propada prašuma, pogotovo ona u Brazilu koju smatraju plućima svijeta, i da će za kojih 20–25 godina, ako stvari idu istim ritmom kao do sada, nestati i posljednji komadić te izvorne šume. No obradivo tlo potrebno je za život sve većem broju stanovništva. Treba otvoriti prostore da se prehrani narod. Čini se da je opravdano. No postoje i podaci da su se u Srednjoj Americi posjekle velike površine izvorne prašume kako bi se tlo pretvorilo u pašnjake. Goveda, međutim, koja se uzgajaju služe za industrijsku proizvodnju hrane za pse i mačke u Sjevernoj Americi. Ili se sjeku prašume u Novoj Gvineji, jer se od njih pravi celuloza koja je potrebna za pakiranje proizvoda japanske elektronske industrije. S tom prašumom propadaju i neke biljne vrste koje još nisu proučene, a mogu sadržavati važne lijekove za čovjeka. Svakoga dana raste popis životinja ugroženih što uslijed zagađivanja što uslijed nestajanja njihova biotopa.

Tu bi se, dakako, mogla uz stanovitu cijenu i disciplinu naći neka racionalnija rješenja. No nije vrlo vjerojatno da će se ljudi odreći nekih svojih komot-

nosti i navika ako im nije *neposredno* ugrožena kvaliteta života. Često je riječ o pogrešnim računima ili parcijalnim interesima. Često o nepoznavanju zavisnosti raznih prirodnih procesa. Nesreća je što se prečesto pod pojmom »bolji život« misli upravo takav život koji na kraju vrlo opterećuje prirodu. Nisu svi ljudi spremni da prihvate filozofiju cinika Diogena ili pak drevnih egipatskih anahoreta.

Ima dosta primjera u tom smislu. U južnom Egiptu na granici prema Sudanu izgrađena je velika brana i stvoreno ogromno umjetno jezero. Svrha je bila da se, s jedne strane, regulira godišnja poplava Nila, poveća znatno proizvodnja struje, koja će, zatim, omogućiti navodnjavanje pustinjskih predjela. No s godišnjom poplavom izostao je i mulj koji je oduvijek davao Egiptu plodnost, pa se umjesto njega moraju upotrebljavati umjetna gnojiva, za čiju je proizvodnju potrebna energija. Navodnjavanje bez odvoda vode – svaka rijeka nosi sa sobom mineralne tvari (sol) otopljene iz stijena – u relativno kratkom vremenu toliko opterećuje tlo solju da nije više prikladno za agrikulturu, što se pokazalo u Kaliforniji i Afganistanu. Uz to je zbog pomanjkanja mulja, koji se taloži ispred brane i puni jezero, nestalo hrane planktonu na ušću Nila, tako da se vrlo smanjio riblji ulov.

I Nepal npr. uslijed poboljšanja uvjeta života bilježi znatan prirast stanovništva. Da bi se ono prehranilo i dostiglo bolji stupanj života, razvija se turizam. Kažu da se rijeke turista slijevaju u doline što vode prema Mount Everestu. Dakako da toliko mnoštvo ljudi na jednom mjestu znatno onečišćuje okolinu svojim otpacima, ali, što je gore, troši drvo kao gorivo, kao i domaći. Sječa je okolnih šuma dosegla alarmantne omjere. Kad se posječe šuma, na padinama dolazi do trajne erozije uslijed monsunskih kiša, pa se ugrožava osnovica egzistencije stanovništva. Donijeli su propis da su turisti dužni ponijeti sa sobom svoje gorivo. No problem ostaje.

U Africi vojska mora čuvati nosoroge i slonove od lovokradica i pljačkaša. Nedavno je – za zaštitu slonova – provedena odluka da se svuda po svijetu zabranjuje prodaja slonovače, što je, kao i s nekim drugim životinjama kad je riječ o prodaji kože i krzna, jedini način da se spriječi istrebljenje tih životinja. No na to su u Hong Kongu protestirali obrađivači slonovače, jer im je ugrožena egzistencija.

Karakteristika je, dakle, tog našeg postindustrijskog razdoblja da mora rješavati probleme koje mu je ostavilo industrijsko razdoblje. Čovjek je dobio u ruke moć da u mnogom pokori prirodu, ali mu se sada nameće zadatak da se sam odgovorno brine za tu prirodu, jer je i sam jedan njezin dio. Sve više se osjeća potreba neke etike koja čovjeka obvezuje prema prirodi i njezinim bićima, kao što se ni među ljudima ne može živjeti bez neke etike, jer inače čovjek dovodi i samu svoju egzistenciju u pitanje.

Kao što se industrijsko doba povezuje s pojavom parnoga stroja, koji je omogućio korištenje raspoložive termičke energije za mehaničke procese – električna struja osigurava u tom smislu samo vrlo prikladnu raspodjelu, prijenos energije – tako se postindustrijsko razdoblje računa od pojave elektronskih računara i njihove primjene u automatizaciji proizvodnje (druga industrijska

revolucija). Opet na početku stoji jedna tehnička inovacija sa svojim posljedicama koje je još ne tako davno jedva tko mogao zamišljati. Vidimo, dakle, koliko mnogo naš život ovisi o tehnološkim novostima, koje su, upravo kao novosti, nepredvidive. Zato je sve teže buduću razvitak stavljati u granice nekih predviđanja filozofskog tipa; futurologija postaje sve problematičnijom znanosti, jer se ne može načelno isključiti neka emergenta koja će opovrći i najvjerojatnije ekstrapolacije.

Srce parnoga stroja, cilindar, zapravo je sklop automatskih ventila kojima sam stroj upravlja pritiskom pare na klip u cilindru. I doba računara počinje od jednog ventila, naprave kojom se pomoću slabije struje može regulirati jača. Takav je ventil u obliku elektronske cijevi naših starih radio-aparata poznat još od 1905. No za vrijeme II svjetskog rata pronađen je tzv. tranzistor, kristal poluvodiča koji radi isti posao, ali ga nije potrebno grijati, kao elektronku, da bi radio kao ventil. Troši, dakle, daleko manje struje, te se i manje zagrijava, što dozvoljava kompaktnu montažu. Budući da je riječ o krutoj tvari, to mu je vijek trajanja kudikamo dulji od elektronske cijevi, što omogućava vrlo trajne i stabilne naprave. Danas se na tankoj podlozi silicija (kremen je silicijev oksid) od kojih 9 mm² mogu posebnom tehnologijom smjestiti tisuće tranzistora. Ti »čipovi« obavljaju vrlo zamršene zadatke u vrlo kratkom vremenu i s vrlo velikom pouzdanosti. Ta je »minijaturizacija« u isti mah omogućila jeftinu proizvodnju računara. Nema ni deset godina što su se pojavili na tržištu računari za osobnu upotrebu (tzv. PC = personal computer), koji su danas jedva nešto skuplji od pisaćeg stroja, a uz odgovarajuće programe mogu obavljati nepregledno mnoštvo najrazličitijih funkcija, od zamršenih računa do obrade teksta, od arhitektonskih nacрта i projekata do knjigovodstvenih zadataka, od pohrane podataka do simulacije leta, od raznih igara do izrade vlastitih programa za posebne primjene itd. itd.

Već sam gore bio spomenuo da računari, bilo neposredno bilo kao upravljači raznih strojeva, mogu u mnogom zamijeniti ljudski rad na strojevima i sa strojevima, pogotovo gdje je do sada bio tup i dosadan ili pak opasan. Tako sve više nestaje tipični lik radnika industrijskog doba, tj. čovjeka koji posluhuje stroj, koji je zarobljen strojem, a pojavljuje se stručna osoba s kontrolnim i odlučujućim funkcijama, koja, uz to, mora biti spremna da prema potrebi proizvodnje i tržišta preuzme razne funkcije unutar stanovitih okvira. Uslijed automatizacije proizvodnje, na to se većinom svodi tzv. racionalizacija, prednost dobivaju pogoni srednje veličine, jer lakše mogu prilagoditi proizvodnju promjenama tržišne potražnje. Specijalizirani radnik u takvim pogonima nužno ima veći udio u aktivnostima stvaralaštva i odlučivanja. Zato se već govori da više ne postoji klasični radnik, nego suradnik, jer je uprava poduzeća sve više ovisna o njegovu aktivnom sudioništvu. Značajna je također izreka u nekom intervjuu: »Die Arbeit macht wieder Spaß« [Rad je opet zabavan, zanimljiv].

Naličje je te racionalizacije proizvodnje uključivanjem računara, dakako, gubitak radnih mjesta, i to na dvostruk način. Neka zvanja i specijalizacije prestaju biti potrebni, kao što su npr. slagari olovnog sloga u tiskarama. Oni su, uostalom, koliko mi je poznato, bili prvi koji su štrajkovima, dakle kolek-

tivno, protestirali protiv »elektronske« racionalizacije. Dakako uzalud, jer nova tehnika uz elektronsku obradu pruža toliko prednosti da olovni slog gubi svoju kompetitivnost.

Neki tvrde da sama elektronska industrija stvara toliko novih radnih mjesta da neće biti problema. Koliko se, međutim, dosad moglo zapaziti, kako je već gore navedeno, trendovi idu u smjeru smanjivanja radne snage i sve veće potražnje za specijaliziranom radnom snagom. U tvornici automobila, na primjer, projektira se na računaru, ne više na crtačoj ploči; projekti se neposredno izračunavaju, što su ranije radili ljudi, računari zatim projektiraju i izračunavaju mašine koje su potrebne za neposrednu izradu automobilskih dijelova. Ta je izrada opet uvelike automatizirana. Čovjeku preostaje kontrola ili pak dijelovi posla koji su previše zamršeni i za računar, kao montaža dijelova na kraju i sl.

Posljedica toga je stanovita nezaposlenost uza sve veću produktivnost proizvodnje. Osjeća se da bi i čovjek morao biti barem isto tako elastičan kao računar. No dok se računaru može jednostavno upisati nov program za neku novu proizvodnju, čovjek ne može tako brzo i lako naučiti neki novi zanat, pogotovo sada kad se od njega zahtijevaju više kontrolne funkcije zamršenih aparata, a manje neki pomoćni pokreti pri posluživanju jednostavnih mašina, kao što su npr. stavljanje čepova na boce, punjenje i vezanje vreća i sl. Švedska dobar dio novca za socijalnu skrb nezaposlenih troši za preusmjerenje, za novo školovanje i specijalizaciju radnika koje su istisnuli računari, i stvar funkcionira.

Ti će se problemi, kako se stvari razvijaju, još više pooštriti, tako da se već vide obrisi novih temeljnih pitanja društvenih odnosa. Mislim tu na problem raspodjele dobara potrebnih za život. U nekim državama, znam pozitivno za Austriju, već je bilo govora o tim temama, premda problemi još nisu akutni.

Od starine postoje mišljenja da zemaljska dobra pripadaju svim ljudima, tj. svaki čovjek ima pravo na svoj dio tih dobara kako bi mogao živjeti, jer ima pravo na život kao i svi drugi. No na tim materijalnim sredstvima nije zabilježeno što je komu namijenjeno. Čovjek lovac i sakupljač uzimao je gdje je što našao. U argikulturi i stočarstvu dijelilo se prema tomu koliko je tko imao. Tako da su neki uživali mnogo, jer su posjedovali mnogo, a drugi malo, jer su posjedovali malo. Karakteristično je za industrijsko razdoblje što se ta razdioba prema posjedovanju (tu je stroj unio nered, jer je postao sredstvo velikog izrabljivanja) pokazala neracionalnom i vrlo nepravednom. Napokon se, nakon mnogih socijalnih borbi i kriza, vrlo jasno probio na površinu princip raspodjele prema radu. Istina je da već sv. Pavao govori o tom kako onaj koji ne radi ne treba ni da jede, ali je dugo trebalo da taj princip uđe u ustave modernih država. Drugim riječima: svatko ima pravo na život, a kako čovjek živi i mora živjeti od svojega rada, jer je tek to pravedno, proglašava se pravo na rad kao osnovno pravo čovjeka. Ono, dakle, što proizvodi i priroda i čovjek pravedno će se poraspodijeliti prema količini rada koji je tko uložio. No sada, kad računari sve više preuzimaju i oduzimaju čovjeku rad, nastaje pitanje po kojem će se sada kriteriju dijeliti zemaljska dobra? Događa se i bit će toga sve

više, da će nečiji posao biti suvišan, da na tržištu rada neće imati prođe, tj. da neko ljudsko znanje i umijeće neće više biti potrebno, ili pak da uopće netko neće biti potreban. Kako da tada ostvari svoje pravo na rad i preko rada pravo na život? Primjer: poduzeće mora uslijed tržišnog pritiska racionalizirati proizvodnju. Nabavljaju se računari i automatika koja će financijski (tj. jeftinijom proizvodnjom) riješiti problem. U to ime otpušta se tzv. tehnološki višak radne snage. Ljudi ostaju bez posla i primaju socijalnu pomoć. Poduzetnik međutim ne plaća za strojeve socijalni doprinos kao nekad za živoga radnika. Stroj nema radnog vremena i nije potrebno uplaćivati za njegov penzioni fond. Posljedica je da fondovi socijalnog i zdravstvenog osiguranja raspolažu s manje sredstava upravo sada kad su potrebe veće. Donosi se prijedlog da se oporezuju računari i njihova primjena kako bi se u socijalnim doprinosima izjednačilo ono što se izgubilo otpuštanjem čovjeka s posla. No oporezivanje kompjuterizacije smanjuje poduzećima konkurentnu moć i usporava primjenu nove tehnologije. Tako nastaje ili se povećava nezdrav zaostatak za inozemnim firmama, koji se može uz dane uvjete nadoknaditi samo ako se raspolaže jeftinom radnom snagom, tj. ako se snize plaće. To pak je upravo ono što bi se svakako htjelo izbjeći.

Čini se da je i ovdje na djelu, kao u svoj prirodi, princip Sv. pisma: tko ima, dat će mu se. Uz to postaje sve jasnije da se danas toliko zamršene strukture međunarodne proizvodnje, kolanja roba i rada, ne mogu stavljati u planske oklope. Zato je vrlo vjerojatno da će usprkos sve većem tehnološkom napretku, ili upravo zbog njega (strojevi obavljaju ljudski rad) biti sve više nepotrebne radne snage. Ne uslijed neke ekonomske krize, nego kao normalna posljedica tehnološkog razvitka. Postavlja se pitanje po kojem će se principu dijeliti zemaljska dobra da svatko može ostvariti svoje pravo na življenje i onda kad mu se kaže da nema potrebe za njegov rad ili radnu sposobnost, kad je raspodjela prema radu nemoguća, jer se ne može svakom osigurati ostvarenje njegova prava na rad (koje sada proizlazi iz prava na život). Kako taj princip ostvariti tako da ne ide na štetu cijeloj zajednici? To su problemi koji su sada na pomolu. Još nisu akutni te mnogima nisu došli do svijesti. Može se dogoditi da odatle narastu teški socijalni problemi, kao što je industrijsko razdoblje imalo svojih tipičnih socijalnih problema.

Što se tiče duhovne situacije, može se reći da se osjeća neka zatvorenost. Razlog je u prvom redu što su se neke prosvjetiteljske nade – nade moderne, da će se čovjek, zavladaвши prirodom i svojim društvom, posve moći emancipirati od robovanja prirodnim uvjetima i iracionalnim snagama društva – izjalovile. Obistinilo se, naprotiv, da vladanje prirodom znači i odgovornost prema prirodi, koje je čovjek samo jedan dio, i da postoje granice opterećenja prirode, tako da čovjek sam sebi mora postaviti granice. Što se tiče društva, tu se sve više pokazuje da tu već po naravi stvari, uračunavši, dakako, i sav tehnički napredak danoga momenta, postoji neki optimum koji se ne može postići jednostavno mehanizmima sile na osnovi eventualnih filozofija iz 18. ili 19. stoljeća, nego se mora, suradnjom svih, graditi uvijek iznova.

Tako ne postoje za sada neki veliki planovi za budućnost, oko kojih bi bilo vrijedno vojevati, kao što je to bilo npr. prije II svjetskog rata kad su postojale

velike vizije blistavih budućnosti u koje se vjerovalo, kao što je bilo gotovo opće prihvaćena dogma da će se te vizije moći ostvariti silom, da ne kažem nasiljem, u ime čega se to nasilje i provodilo.

Ako je karakteristika moderne bilo upravo to uvjerenje u čovjekovu moć, da ne kažem svemoć, u njegovu »stvaralačku« snagu i slobodu, onda su te spoznaje o ljudskim granicama, koje su posljednjih desetljeća izbile u ljudsku svijest, znak da je završeno jedno razdoblje koje se proteže tamo od renesanse pa sve do prekjučer.

Teško je prorokovati što nas čeka na duhovnom polju u skoroj budućnosti. Za sada se može utvrditi neko povlačenje iz racionalnosti kao posljedica krize moderne. U pomanjkanju duhovnih projekata za budućnost, porastu nepovjerenja prema prirodnim znanostima koje preko sve moćnije tehnologije ugrožavaju čovjekovu okolinu, s druge strane jasna činjenica da se ne možemo odreći plodova tehnike, npr. automobila, koji su glavni krivci za odumiranje šuma, u nevjerici prema socijalnim filozofijama koje su se prečesto pretvarale u tiraniju nad čovjekom, a, s druge strane, bez jasnih socijalnih rješenja, čovjek se nalazi u stisci i povlači se u nutarnje prostore psihe. Svjetonazorski pluralizam, nemogućnost održavanja nepomućenih zatvorenih kulturnih bazena s posvemašnjim konsensom u temeljnim pitanjima života zbog neopisive pokretljivosti ljudi i ideja, uvodi dodatnu nesigurnost i frustraciju. Napredak nije više jednostavna funkcija vremena, nego su potrebni često veliki duhovni i materijalni naponi da se nekako očuva ono što je stečeno u prošlosti. Spontana disciplina velikog broja ljudi nije pak statistički vjerojatna.

Možda je najveći, temeljni problem shizofrenija modernog čovjeka, rascjep između njegova znanja i doživljajno-emoativnog temelja njegova bića. Zna se da nas u našem življenju motiviraju arhetipi, ako se držimo Jungova govora, tj. neke prasliske usađene u dublje slojeve naše duše, koje nam čine predmete i osobe našega svijeta važnim, fascinantnim, oslobađajući i usmjeravajući psihičku energiju za naša doživljavanja i pothvate. Biblija, kao i dobrim dijelom kozmologija antike i srednjega vijeka upotrebljavaju modele i govor tih prasliska, tako da je taj govor snažan, pjesnički u najboljem smislu riječi, doživljajni, psihički djelotvoran, ispunjujući. Modeli moderne prirodne znanosti, koja je služila i još uvijek služi kao uzor drugim znanostima – sjetimo se samo konstruktivnih sustava filozofije 17. stoljeća ili pak Wundtove eksperimentalne psihologije – arhetipski su vrlo siromašni; ako uopće imaju takvo djelovanje, onda je to neki nusprodukt koji je slučajan i više smeta nego koristi. Tako nam prirodne znanosti, svodeći svijet i samoga čovjeka na neke često mehaničke modele, na recepte djelovanja, na matematički formalizirani način mišljenja i izražavanja koji je dalek od svagdašnjeg govora što ga čovjek upotrebljava govoreći čovjeku o čovjeku, pokazuju stvarnost lišenu svojih arhetipskih boja i zvukova, živosti i topline. Sjetimo se samo da je u Aristotela paradigma tumačenja svega kozmosa čovjek, dok je u Descartesa paradigma stroj. Ta je prirodoslovna metoda, taj je jezik vrlo precizan, te pruža mogućnost vrlo točnog kvantitativnog određenja predmeta, što je potrebno za svrsishodnu manipulaciju predmetom, ali pruža sliku čovjeka i čovjekova svijeta koja nam je

vrijednosno vrlo strana, hladna i prazna. Tako se nalazimo pred skrajnje mučnom konstatacijom da je istiniti svijet, što nam ga donosi i opisuje prirodna znanost uključivši i čovjeka, čovjeku emotivno neprihvatljiv te nije u skladu s njegovom psihičkom geografijom, tj. očekujemo i trebamo posve drukčiji svijet nego što nam ga opisuje znanost o prirodi. To je najsudbonosnija posljedica moderne, koja kao da opovrgava drevni princip: *verum et bonum convertuntur*; što je istinito, čini se da nije dobro, a što je dobro nije, čini se, istinito.

Budući da imamo neizbrisivu potrebu za jedinstvom naše svijesti – shizofrenija se ubraja u opasne duševne poremećaje – te se duša već nesvjesno brani od rascjepa neprestano nastojeći oko sinteze znanja i htijenja, to se danas sve više događa, pogotovo što znanje postaje sve manje pregledno i spojivo u jedno, da kod mnogih ljudi puca znanstvena shema svijeta što su je stekli školom ili drugim sredstvima. Naša htijenja znaju biti vrlo bolna ako nam dolaze do svijesti kad nam je u isti mah jasno da se ne mogu ostvariti. Dijelom prihvaćamo rezignaciju, i mirimo se s našom informacijom o ružnoj ili praznoj stvarnosti, tj. prihvaćamo životnu frustraciju s njenim posljedicama. Dobrim dijelom pak, radi zaštite svijesti od prevelikog opterećenja, uključuju nam se tzv. obrambeni mehanizmi. Dijelom je to opet (nesvjesno) potiskivanje htijenja, često pak falsifikacija htijenja ili neprihvatanje sheme realnosti kako smo je sebi do sada oblikovali. Danas ima sve više ljudi kojima je prirodoslovna informacija o kozmosu pretjesna da bi je mogli prihvatiti onakvu kakva jest, pogotovo što su te informacije tako zamršene i matematički toliko zahtjevne da su rijetki oni koji ih mogu razumjeti. Zna se da prirodoslovna istina nadilazi mogućnosti naše mašte i da nijedan model nije cjelovit. Tako se često lomi ta znanstvena shema, te se ljudi priklanjaju pseudoznanstvenim tumačenjima, koja im, s jedne strane, omogućavaju da zadrže barem privid znanstvene forme – još uvijek je bez etikete znanstvenosti vrlo teško prodati robu – dok, s druge strane, oslobađaju posvješćivanje arhetipâ, tj. omogućuju sadržajan i smislen psihički život. Dakako da se taj *bonum psychicum* platio odustajanjem od *verum reale*. Jedan od glavnih i vrlo urgentnih zadataka današnjih i budućih duhovnih nastojanja bilo bi ostvarivanje cijelosti ljudske psihe u svoj njezinoj otvorenosti prema istini.

Takvo je ostvarivanje vrlo otežano ne samo sve većom specijalizacijom i burnim napretkom znanstvenih disciplina nego i preobiljem informacija kojim nas razna sredstva informiranja danonoćno zasipaju. Nemoguće je oblikovati neki jednostavni pogled na svijet koji bi u svojoj jednostavnosti mogao vrijediti za mnoge, a u isti mah bi objedinjavao sve discipline i, pogotovo, vodio računa o tom da ne obezvrijedi listu vrednota na kojoj se temelji sva naša životna motivacija. Očito je, i to ne treba dokazivati, da je sve teže svoj realni život, zbog neopisivog obilja informacija i komunikacija, stjerati unutar granica nekog zatvorenog, nužno djelomičnog pogleda na svijet, tj. dovesti potpuno u sklad ono što se smatra mogućim i legitimnim s onim s čime se stvarno susrećemo. Za buduće je življenje od presudne važnosti kako živjeti zajedno i kad ne postoji neka zajednička ideologija (ili religija). Posljednji pokušaji jednog zatvorenog teorijsko-praktičnog društva, ostvarivanja društvene cijelosti čo-

vjeka bili su marksistički sustavi društvenog uređenja, koji su se usprkos svim kontrolama i zatvaranju u izolirane teritorije pokazali u tom smislu bespomoćni. Danas je jedina parola koja može opstati: pluralizam.

I kršćani žive u takvom pluralističkom svijetu, ukoliko ga duhovno ne ignoriraju, što ne ide bez štetnih duhovnih i duševnih akrobacija. Potpuno teorijsko jedinstvo, neproblematično prihvaćanje jedne opće misaone forme, ne može više biti nužna pretpostavka ni njihova suživljenja, još manje suživljenja s drugim ljudima. Odatle neminovno slijedi primat prakse. To pak znači da je za vjerodostojnost kršćanstva u današnjem svijetu u prvom redu odlučujuće stvarno ponašanje onih koji se kane nazivati kršćanima. To pomicanje težišta registrirat će i teologija. Moglo bi se govoriti o potrebi teologije pluralizma, odnosno teologije u uvjetima pluralizma. Temelj njezine potencijalne univerzalnosti bit će svijest o zajedništvu problema. Ta svijest neprestano raste i jača koliko raste znanje o međusobnoj sudbinskoj ovisnosti ljudi i narodâ. Teško je prorokovati hoće li budućnost donijeti i veće duhovno jedinstvo. Za sada još nema znakova, premda ima nastojanja. Iznenaduje paradoks, da, barem za sada, pojačavanje i rast komunikacije ne stvara misaono jedinstvo, nego ga otežava. No to je upravo tipično za razočaranje s modérnom i znak postmoderne. Jesmo li opet samo u prijelaznom dobu, kao što je pluralizam renesanse na neki način značio prijelaz od velikih sustava skolastike do velikih sustava 17. stoljeća s njihovom novom metodom? Ili smo se definitivno oprostili od svake pomisli na mogućnost definitivnog mišljenja? Čini se da nije više moguće stvaranje zatvorenih sustava. Imamo previše iskustva koliko neka isprva beznačajna tehnička naprava ili igračka može promijeniti tijekove povijesti i okvire misli. Možda nas to iritira i ponizuje, ali nas to neminovno stavlja pred nove hitne zadatke. Pitanje je koliko smo im dorasli, koliko smo dorasli svojemu vremenu, kako god se zvalo.